

**ТВОРЧИСТЬ В. С. ТОЛЬБИ В КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ МУЗИЧНО-ТЕАТРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ
ДР. ПОЛ. XX СТ.**

Досліджується творча діяльність видатного українського диригента В. С. Тольби, окреслюються основні етапи життя.

Ключові слова: *творча діяльність, педагогічні принципи, метод роботи, постановки Оперної студії.*

Исследуется творческая деятельность выдающегося украинского дирижера В. С. Тольбы, кратко очерчиваются основные этапы жизни.

Ключевые слова: *творческая деятельность, педагогические принципы, метод работы, постановки Оперной студии.*

The article explores the creative activity of the prominent Ukrainian conductor Veniamin Tolba, briefly outlines the main stages of his life.

Key words: *creative activities, pedagogical principles, the method of work, performances of Opera studio.*

Актуальність цього дослідження зумовлена, безперечно, необхідністю вивчення питань, що пов'язані з творчою та педагогічною діяльністю провідних митців українського музичного мистецтва, які є недостатньо вивченими.

Мета статті — розглянути й проаналізувати творчу та педагогічну діяльність видатного українського диригента В. С. Тольби, а також окреслити основні етапи його життя.

Чільне місце в плеяді видатних українських диригентів XX ст. посідає народний артист України, професор Веніамін Савелійович Тольба (1909–1984), котрий відіграв важливу роль у становленні й розвитку українського музично-театрального мистецтва. З раннього дитинства Веніамін Савелійович проявляв яскраві музичні здібності. У шкільні роки навчився грати на скрипці, водночас будучи студентом Харківської консерваторії (на той час музично-драматичного інституту) по класу скрипки в професорів Консісторума та Левенштейна [5]. І ще юним, з 1925 р., розпочав діяльність артиста Харківського симфонічного оркестру під керівництвом відомих музикантів М. Малько, О. Орлова, О. Глазунова, артиста Першої пересувної опери й оркестру радіо. А згодом, у 1928–1929 рр., — став артистом Харківського оперного театру, головним диригентом якого на той час був А. Маргулян. У 1928 р. відбулися і перші спроби проявити себе як диригента в Українському єврейському театрі («ГОСЕТ») та Харківському радіокомітеті.

Професійну музичну освіту В. Тольба розпочав здобувати в Ленінградському центральному музичному технікумі ім. П. І. Чайковського по класу композиції, де навчався в 1926–1928 рр. Основні профільні дисципліни викладали П. Б. Рязанов (композиція і мелодика), Х. С. Кушнар'єв (гармонія), Д. Д. Шостакович (читання партитур).

Протягом 1929–1932 рр. В. С. Тольба продовжив свою музичну освіту в Харківському музично-драматичному інституті (консерваторії) на теоретичному відділенні музичного факультету із класів композиції в С. С. Богатирьова та диригування в Я. А. Розенштейна. У цей же період В. Тольба разом із Н. Рахліним та Д. Клебановим мали можливість удосконалювати свою майстерність під керівництвом запрошеного з Німеччини головного диригента Харківського симфонічного оркестру Германа Адлера.

Перший концерт Тольби як симфонічного диригента відбувся в сезоні 1931/32 рр., із солістами Д. Ойстрахом та Ю. Брюшковим. Цікавим фактом було те, що в цьому концерті в складі групи перших скрипок брав участь відомий диригент Н. Рахлін. Серед виконуваних творів були Третя симфонія П. І. Чайковського й «Українада» молодого харківського композитора Всеволода Рибальченка.

Як оперний диригент В. С. Тольба дебютував у цьому ж 1931 р. в Харківському театрі опери та балету в спектаклі «Весілля Фігаро» В. А. Моцарта. Ще під час навчання в консерваторії він розпочав активну диригентську практику, будучи асистентом таких відомих диригентів, як А. Пазовський та А. Маргулян, поряд з якими молодий музикант набув важливого досвіду. Примноживши їхні безцінні знання та здобутки, В. Тольба сформував свій неповторний творчий стиль, свої власні принципи та позицію.

А. М. Пазовський високо цінував професіоналізм Веніаміна Савелійовича, вважав його рівноправним колегою, про що може свідчити такий спогад: «Більше за інших говорив, розповідав Пазовський. Звертався він до Тольби, фактично розмова велась між ними, усі інші запитували, кивали, погоджувались. Пазовський був із Тольбою на рівних. Він не повчав, незважаючи на велику різницю у віці і положенні. Вони разом з'ясовували істину...» [10, с. 287].

Після успішного завершення навчання в Харківській консерваторії В. С. Тольба в 1933 р. в цьому ж навчальному закладі розпочав свою педагогічну діяльність, котру продовжував з невеликою перервою аж до 1941 р. Він керував диригентським, оперним та оркестровим класами, вів курс інструментування та читання партитур. А 5 червня 1940 р. затверджено у вченому званні доцента й призначено виконавцем обов'язків завідувача кафедри диригування.

У період Великої Вітчизняної війни Веніамін Савелійович перебував у містах Уфа й Іркутськ, де під час евакуації працював на посаді диригента об'єднаних Харківського та Київського оперних театрів. В Іркутську (1943 р.), в складні та напружені для країни часи відбулися такі постановки: «Севільський Цирюльник» Дж. Россіні, Другий акт з опери «Катерина» М. Аркаса, «Наймичка» М. Вериківського. Саме про постановку останньої, в співпраці із режисером В. Д. Манзієм та художником О. В. Хвостенком-Хвостовим Тольба написав у своїх спогадах: «Ніколи — ні до, ні після постановки

«Наймички» — колектив не працював з таким піднесенням, з таким, як б сказав, фанатичним натхненням. За право першого виконання головної ролі «боролися» п'ять виконавиць, серед яких були такі корифеї української оперної сцени, як М. І. Литвиненко-Вольгемут і З. М. Гайдай. У спектаклі був задіяний також І. С. Паторжинський та інші провідні артисти театру» [13, с. 14].

Після звільнення України від фашистських військ Тольба вирішив їхати до Києва, де ще мав проявитися його неповторний талант. Отже, з 1944 р. і до останніх днів В. С. Тольба пов'язував свої життя та творчість із Києвом. Свідченням цього є згадка подруги його дитинства: «Згодом він сам мені говорив, що до Києва так і не звик, ніби він не в себе вдома» [10, с. 287].

Маестро продовжив свою діяльність диригента в Київському оперному театрі, поєднуючи її з 1946 р. з посадою викладача Київської консерваторії ім. П. І. Чайковського (до 1973 р.) та головного диригента Оперної студії (до 1958 р.). У Київській консерваторії він працював керівником оперного класу й Оперної студії при консерваторії, вів оперний та оркестровий класи. З березня 1962 р. був затверджений у вченому званні професора (на кафедрі оперної підготовки). Саме в Києві Веніамін Савелійович розкрив себе не тільки як чудовий диригент, але і як талановитий педагог-вихователь.

Багато оперних співаків пов'язують із Тольбою початок свого творчого становлення. Він виховав велику плеяду митців, які, пройшовши через його школу виконавської майстерності як у театрі, так і в Оперній студії, з гордістю згадували свого вчителя. Серед них — Д. Гнатюк, А. Кочерга, Б. Гмиря, Б. Руденко, Є. Мірошніченко, М. Стеф'юк, Л. Лобанова, К. Радченко, В. Любимова, М. Полуденний, С. Данилюк, І. Масленнікова, Л. Руденко, Г. Сухорукова, К. Огневий, Є. Червонюк, А. Леушкін, А. Ріхтер, Є. Томм, М. Шевченко, А. Григор'єв, О. Дарчук, А. Жила, М. Звездіна, Г. Шоліна, Р. Белицький, Ю. Галкін, В. Герасимчук, В. Лутченко, В. Ялкуп та багато інших. Це є яскравим свідченням внеску видатного маестро й педагога в розвиток не лише оперної школи, а й оперної справи загалом.

Київський період творчості був для В. С. Тольби достатньо складним і насиченим. Веніамін Савелійович, будучи безкомпромісним, нездатним на будь-які поступки, залишався вірним лише справжньому музичному мистецтву, своїм творчим принципам та ідеалам. Усе, що могло суперечити сутності музики, викликало в нього повне несприйняття. Він не мирився ні з проявами ремісництва, ні з формальним ставленням до своєї справи в такому багатогранному явищі, як музичний процес. Був дуже вимогливим як до себе, так і до оточення, всього колективу, з яким йому доводилося працювати. Про ці риси характеру зазначає у статті, присвяченій видатному диригентові, Юрій Станішевський: «Він ішов у мистецтві своїм шляхом, ішов проти вітру і проти течії, не схиляючи голову перед начальством,

поважаючи своїх колег і заради мистецтва вступаючи в конфлікти з можновладцями» [11, с. 7].

Підтвердженням попередніх слів може бути відверта заява, яку Веніамін Тольба подав ректорові Київської консерваторії Олександрю Клімову в 1949 р. [5].

Цікаву згадку про принциповість видатного диригента, який остаточно вирішив залишити роботу в консерваторії, подає у своїх спогадах Тетяна Швачко: «Его все называли «музыкальной совестью». Очень жаль, что маэстро так рано ушел из консерватории. А оставил он ее сам по принципиальным соображениям, написав в стенгазете критическую статью, которая заканчивалась словами: «Иван мне друг, но истина дороже» (тогда ректором был Иван Ляшенко), и подал заявление об уходе» [14, с. 88].

Друзі та колеги Веніаміна Савелійовича у своїх спогадах неодноразово зазначають, що він був людиною надзвичайно скромною та вразливою, проте ніколи не приховував свого особливого сприйняття світу. Його нервова система була наче оголеною і незахищеною. Він надто чутливо сприймав усе, що відбувалося довкола, про що свідчить спогад одного з колег по роботі в театрі та консерваторії, в Оперній студії якої їм довелося разом працювати і виховувати студентів (майбутніх артистів), режисера Олександра Олексійовича Колодуба: «Веніамін Савелійович був вразливим і хворобливо реагував на всілякі неприємності, але, заспокоївшись, шкодував про ці вибухи емоцій. Заради справедливості зазначу, що ці непорозуміння виникали не безпідставно і вони були зумовлені художніми чи моральними чинниками» [7, с. 141].

Період творчої діяльності Веніаміна Савелійовича Тольби в Київській консерваторії, згідно зі словами відомого диригента І. Гамкало, був найпліднішим. Двадцять сім років (з невеликими перервами) свого життя присвятив майстер служінню Оперній студії консерваторії, будучи її творчим лідером. Він мав неабиякий вплив на формування репертуару студії, вистави якої стали явищем у мистецькому житті столиці.

Педагогічні принципи Веніаміна Савелійовича заслуговують пильної уваги дослідників його життя і творчості. Індивідуальний підхід до своїх вихованців виокремив його серед усього загалу консерваторських викладачів. Тольба мав великий хист перетворювати уроки зі співаками у своєму класі на цікаві лекції, що захоплювали студентів, спонукаючи до глибоких роздумів та відкриваючи широкі можливості для творчого зростання. Надзвичайно переконливими були його докази та вимоги, а пояснення, у свою чергу, — напрочуд оригінальними та зрозумілими. Він із неймовірною легкістю показував, найшвидше можна досягти бажаної мети.

Свідчення видатної співачки Бели Руденко в розмові з Ю. Станішевським яскраво характеризують професіоналізм маестро: «Його

завжди тактичні, справедливі зауваження стосувалися виконавської манери, стилю, характеру, змістовності звучання, передачі настрою і психологічного стану персонажа. Так ретельно й уважно не працював зі співаками жоден диригент, з якими мені доводилося виступати після Веніаміна Савелійовича» [11, с. 4].

Метод його роботи полягав в опрацюванні музичного матеріалу індивідуально з кожним учнем доти, доки вони не досягали філігранної точності у відтворенні авторського тексту та відчуття стилю композитора, а їх виконання не набувало належної якості звучання й особистої інтерпретації соліста. Далі вже відбувалася робота щодо досягнення довершеної побудови ансамблів, їх звучання. Наступним етапом були хорові репетиції із солістами, як вершина роботи в класі без оркестру. Довершеності доводились усі, навіть найменші деталі. Потім — мізансценні репетиції режисера. І тільки після такої трудомної та копіткої праці розпочиналися складні й напружені репетиції з оркестром. Усе це і поєднувалося в довготривалий творчий процес численного колективу і створювало велику команду однодумців, які мали спільні завдання та кінцеву мету.

Першою постановкою, виконаною В. С. Тольбою в стінах відновленої після війни Оперної студії Київської консерваторії, була прем'єра комічної опери О. Ніколаї «Віндзорські кумоньки» (в перекладі на українську мову Л. Первомайського), яку сам диригент вважав однією з найкращих і найудаліших поставлених опер у своєму житті поряд з «Весіллям Фігаро» В.-А. Моцарта. Разом із В. Тольбою в підготовчому процесі брав участь заслужений артист України, режисер Ю. Лішанський, який на той час був художнім керівником студії. Їхнє продумане й правильне трактування, якнайкраще дозволило розкрити образний і драматургічний зміст твору, його оптимістичний дух. Увесь спектакль було витримано у позитивному тонусі. Завдяки цьому все дійство відбувалося доволі динамічно, ніби на одному подихові. Критика відзначила гнучку і чітку гру оркестру, який надзвичайно легко підкорявся талановитому диригентові, та прогнозувала професійного зростання і розвитку усього колективу під керівництвом майстра такої величини. Здобувши схвальні відгуки тогочасної преси, колектив Оперної студії із захопленням та натхненням узявся за підкорення вершин світового та радянського оперного мистецтва.

Через рік після тріумфального виступу наступною постановкою стала опера В.-А. Моцарта «Весілля Фігаро», що мала не менший успіх, аніж опера О. Ніколаї. Її підготовку, також у «тандемі», здійснили В. Тольба та Ю. Лішанський. Напрочуд яскравими та виразними їм удалося створити музичні та сценічні образи вистави. Ця опера виявилася для Веніаміна Савелійовича знаковою і посіла в його житті важливе місце. З нею була пов'язана його дипломна робота, дебютував він у Харківському театрі опери і балету, після чого одразу ж почав працювати там диригентом, з нею він мав великий успіх в Оперній студії.

Роботу над оперою «Молода гвардія» Ю. Мейтуса в Оперній студії консерваторії Веніамін Тольба розпочав у 1947 р. водночас з постановкою цього ж твору в Київському оперному театрі, за словами самого композитора Юлія Мейтуса «порівняно невеликий оркестр Оперної студії звучав як першокласний колектив театру, де кожен музикант відчував і розумів своє завдання, а всі разом були чудовим ансамблем» [9, с. 23]. Під час репетиційного процесу, відчуваючи стиль композитора, Веніамін Савелійович щоразу намагався поліпшити звучання партитури завдяки ґрунтовному опрацюванню матеріалу та шліфуванню окремих деталей з оркестром, хором, солістами. У цьому процесі, за допомогою музики, він поступово розкривав образну сторону персонажів, яскраво виявляв їхні характери. Роль диригента була вирішальною, а його успіх «розділили і режисер, і художник, і хормейстер, і колектив виконавців» [9, с. 24].

У студії, окрім згаданого Ю. Лішанського, В. Тольба співпрацював ще й із режисерами О. Колодубом та О. Завіною. Останній згадує, що йому «як режисеру-співпостановнику завжди було дуже цікаво працювати з Веніаміном Савелійовичем, оскільки він добре знався і глибоко розумів сценічну сторону постановки спектаклю. Він завжди стверджував, що справжній вокально-сценічний образ виникає тоді, коли співак-актор не жертвує ні сценічною правдою заради музики, ні музику заради сценічної правди, а саме знаходить їх органічне поєднання, в разі якого музика і сцена не заважають одна одній, а підсилюють взаємовплив. Щодо співу це досягається його дієвістю, стосовно сценічної гри — її музичністю. Дієвість співу і музичність сценічної поведінки — ось ті специфічні канали, якими музика і драма в оперному спектаклі проникають одна в одну, щоб злитися в єдиному образі» [6, с. 167]. Тольба визнавав важливе значення режисури в постановочному процесі, тому надзвичайно уважно стежив за режисерськими задумами сценічного втілення музичного матеріалу, вважаючи, що гармонічна єдність музики і її вокально-сценічного втілення мають бути основоположними в оперному спектаклі.

Загалом у його репертуарі було близько п'ятдесяти опер та балетів. Та не всіма спектаклями, якими Веніаміну Савелійовичу довелося диригувати впродовж усього життя, він був задоволеним. Його вимогливість насамперед до себе, а вже потім до виконавців, завдавала йому величезних мук. Адже концепція твору, яку він вибудовував під час усього репетиційного процесу, була максимальною наближена до авторського задуму і відповідала високим вимогам до оперного мистецтва. Оскільки Веніамін Савелійович мав рідкісний дар відчувати звучання вистави в цілому навіть до початку роботи над нею, він страждав, коли не все відбувалося так, як він задумав. Та незважаючи на вимогливість, з якою він ставився до підготовки, що забидала багато часу, все ж іноді траплялися різного роду накладки, що не залежали від волі диригента. Якісь прикрі непорозуміння нерідко дратували

і навіть розлючували його, адже доклавши чималих зусиль у процесі вивчення й опанування музичного матеріалу підопічними, відпрацьовуючи кожну деталь до досконалості, неможливо спокійно реагувати на всілякі проблеми під час відповідальних виступів. І все це можна зрозуміти. Тому часто Веніаміну Савелійовичу доводилося навіть на генеральних репетиціях зупиняти спектакль і висловлювати виконавцям свої зауваження та вносити правки, хоч цього й не дозволяло керівництво.

О. Колодуб згадує: «Тільки з «Іолантою» П. Чайковського в нас все було гаразд, вистава вдалася, вокалісти співали добре, оркестр звучав чудово і публіка приймала на рідкість тепло. Високо оцінили виставу московські гості — В. Барсова, Г. Нейгауз і В. Пашенна. Їм дуже сподобалися чудові голоси молодих артистів і створені ними музично-сценічні образи. Після «Іоланти» я вперше побачив Веніаміна Савелійовича, зазвичай прискіпливого до всього, задоволеним. Дуже цікавими і бездоганно підготовленими В. С. Тольбою в оперному класі були одноактна опера М. Равеля «Іспанська година» та уривок з опери Л. В. Бетховена «Фіделіо», що, мабуть, ніколи не виконувалися в Києві» [7, с. 141].

З моменту початку роботи в Оперній студії консерваторії Веніамін Савелійович здійснив близько двадцяти постановок: «Віндзорські кумоньки» О. Ніколаї — 12 лютого 1947 р.; «Черевички» П. Чайковського (сцена в Солохи) та «Молода гвардія» Ю. Мейтуса (сцена клятви) — 17 листопада 1947р.; «Весілля Фігаро» В.-А. Моцарта — 21 березня 1948р.; «Молода гвардія» Ю. Мейтуса (повністю) — 1949р.; «Травнева ніч» М. Римського-Корсакова — 20 березня 1950 р.; «Наталка Полтавка» М. Лисенко — 1951 р.; «Іоланта» П. Чайковського — 1953 р.; «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського — 1954 р.; «Євгеній Онєгін» П. Чайковського — 4 січня 1955 р.; «Чарівна флейта» В.-А. Моцарта — червень 1956р.; «Директор театру» В.-А. Моцарта — 1956 р.; «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського — 25 травня 1959 р.; «Безсмерття» (фрагменти з «Джалилія» М. Жиганова і «Молодої гвардії» Ю. Мейтуса) — листопад 1967 р.; «Іспанська година» М. Равеля — 1969 р.; «Фіделіо» Л. Бетховена та «Брати Ул'янови» Ю. Мейтуса (фрагменти) — 1970 р. Усі ці постановки відіграли надто важливу роль у становленні Оперної студії й творчому зростанні та розвитку її колективу, посідаючи чільне місце в музично-театральній культурі України.

Важливо зауважити, що надзвичайно важливе для Веніаміна Савелійовича значення мав різноманітний концертний симфонічний репертуар, що складався з творів російських, вітчизняних та західноєвропейських композиторів. Слід також згадати, що він записав музику до 53 кінофільмів, що, по суті, є значним внеском ще й у розвиток українського кінематографічного мистецтва.

Перспективи подальших наукових розвідок пов'язані з розглядом окремих аспектів щодо цієї тематики.

Список літератури

1. Академія музичної еліти України: історія та сучасність: [до 90-річчя НМА України імені П. І. Чайковського] / [автор-упоряд. А. П. Лашенко та ін.] — К. : Муз. Україна, 2004. — 560 с. : [іл.].
2. Венедиктов Л. Академик оперного искусства / Л. Венедиктов // Вениамин Тольба. Портрет дирижера в воспоминаниях современников. — Нежин : ООО «Гидромакс», 2009. — С. 150–160.
3. Вениамин Тольба. Портрет дирижера в воспоминаниях современников / состав. В. В. Тольба. — Нежин : ООО «Гидромакс», 2009. — 400с. : ил.
4. Гамкало И. Удивительный, вдохновенный художник / И. Гамкало // Тольба В. С. Статьи. Воспоминания / сост. В. В. Тольба. — К., 1986. — С. 145–153.
5. ДАМК Ф.Р-810, оп. 2, спр. 194, арк. 15. — 15а, 20.
6. Завина А. Возмутитель спокойствия / А. Завина // Вениамин Тольба. Портрет дирижера в воспоминаниях современников. — Нежин : ООО «Гидромакс», 2009. — С. 167–168.
7. Колодуб О. Вениамин Савелійович Тольба / О. Колодуб // Олександр Колодуб. Життя, творчість, спогади / авт.-упоряд. І. Колодуб. — К. : Муз. Україна, 2006. — С. 140–141.
8. Копиця М. Д. Вениамин Тольба — митець, музикант, учитель, особистість / М. Д. Копиця // Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського : наук. журнал. — 2010. — № 2 (7). — С. 181–186.
9. Мейтус Ю. Полвека творческой дружбы / Ю. Мейтус // Вениамин Тольба. Портрет дирижера в воспоминаниях современников. — Нежин : ООО «Гидромакс», 2009. — С. 22–25.
10. Померанцева Д. В разные годы / Д. Померанцева // Вениамин Тольба. Портрет дирижера в воспоминаниях современников. — Нежин : ООО «Гидромакс», 2009. — С. 283–288.
11. Станишевский Ю. Музыкальная совесть Киева / Ю. Станишевский // Вениамин Тольба. Портрет дирижера в воспоминаниях современников. — Нежин : ООО «Гидромакс», 2009. — С. 3–18.
12. Стріха М. Ще раз про мову й оперу : великий диригент ХХ століття і його невідома стаття / М.Стріха // Березіль. — 2012. — №1/2. — С. 175–186.
13. Тольба В. С. Статьи. Воспоминания / сост. В. В. Тольба. — К. : Муз. Україна, 1986. — 164 с.
14. Швачко Т. Мастер музыкальной публицистики / Т. Швачко // Вениамин Тольба. Портрет дирижера в воспоминаниях современников. — Нежин : ООО «Гидромакс», 2009. — С. 86–89.

Надійшла до редколегії 18.03.2014 р.